

53. Meşşâî felsefede varlık, bilgi ve değer ekseninde ilke kavramı**Seda ENSARIOĞLU¹****APA:** Ensarioğlu, S. (2022). Meşşâî felsefede varlık, bilgi ve değer ekseninde ilke kavramı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 922-935. DOI: 10.29000/rumelide.1222149.**Öz**

İlke (*arkhe*) kavramı filozofun düşünme eylemindeki dayanağı oluşturması açısından merkezi bir kavramdır. Filozofun ilke kavramını kabul etmesi, ona verdiği anlam boyutları ve bu ilkelerin kaynağına dair yaptığı izah, onun felsefi kimliğini oluşturacak özelliktedir. Zira ilke, var oluşun ve bilginin kendisinden çıktığı kaynaktır. Aristoteles'in sözlük niteliğinde olan *Metafizik*'in "Delta" kitabının ilk maddesinde ele aldığı bu kavram daha sonra İslam felsefesinin baskın geleneği olan Meşşâî gelenekte de önemini muhafaza ederek nazarın konusu olmuştur. Bu çalışmada öncelikle ilke kavramının Aristoteles'in sisteminde ve Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerine istinaden Meşşâî gelenekte hangi anlamlarda kullanıldığı, bu anlamların kesin bilginin imkânı başta olmak üzere hangi felsefi kabullere işaret ettiği ele alınacaktır. Daha sonra bu felsefi sistemlerde ilke kavramının ontoloji, epistemoloji ve ahlak alanlarında karşılıklarının ne olduğu incelenecektir. Bu bağlamda varlık ve iyi kavramları ile doğru düşünmenin ilkeleri olan özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkansızlığı ilkeleri ele alınacaktır. Son olarak ise tasavvur ve tasdik türünden olan bu ilkelerin insanda doğuştan mı olduğu yoksa tecrübeye mi dayandığı tartışması dikkate alınarak ilkelerin kaynağı hakkındaki görüşlere yer verilecektir. Bütün bu incelemenin birbiriyle irtibatlandırılması sonucunda "kendisi burhan olanın burhanı olmaz", ilkesine binâen bilginin ilkelerinin kabul edilmesinin varlığın tek bir ezeli ilkeye dayandırılmasıyla kopmaz bir ilişkiye sahip olduğu düşüncesi ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: İlke (*arkhe*), Aristoteles, Meşşâî gelenek, akıl, burhan.**The concept of "principle" in Peripatetic philosophy on the basis of existence, knowledge and value****Abstract**

The concept of the first principle (*arche*) is a central concept in terms of forming the basis of the philosopher's act of thinking. The philosopher's acceptance of the concept of principle, the dimensions of meaning he gave to it and the explanation he made about the source of these principles are in the feature of forming his philosophical identity. Because principle is the source from which existence and knowledge emerge. This concept, which Aristotle dealt with in the first article of the dictionary *Metaphysics*, "Delta", later became the subject of thought, preserving its importance in the Peripatetic tradition, which is the dominant tradition of Islamic philosophy. In this study, first of all, it will be discussed in which meanings the concept of principle is used in Aristotle's system and in the Peripatetic tradition based on the views of Fârâbî and Ibn Sînâ, and which philosophical assumptions these meanings indicate, especially the possibility of precise knowledge. Then, the equivalents of the concept of principle in these philosophical systems in the fields of ontology, epistemology and ethics

¹ Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, (Bursa, Türkiye), sedai024@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2928-9595 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 10.10.2022-kabul tarihi: 20.12.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1222149]

will be examined. In this context, the concepts of existence and good, as well as the principles of correct thinking, the principle of identity, the principle of non-contradiction, and the the law of excluded third will be discussed. Finally, the views on the source of the principles will be given, taking into account the discussion of whether these principles, which are in the form of concept and approval, are innate in humans or based on experience. As a result of associating all this analysis with each other, the idea that the acceptance of the principles of knowledge based on the principle of "the one who is proven has no proof" will have an inseparable relationship with basing the existence on a single eternal principle.

Keywords: Principle (arche), Aristotle, Peripatetic tradition, reason, burhân.

Giriş: İlke kavramının mana ve mefhumu

İlke kavramı bir felsefi sistemin kimliğini teşkil eden iki kabule işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Birincisi, ilke kavramı nedensellikte yakından ilişkili bir kavramdır. Varlık ve bilgide ilkenin kabulü, her iki alanda etki ve değişime kapalı mutlak bir otoritenin kabulü manasına gelir. Aynı zamanda muğlaklığın ve müphemliğin hakimiyet iddiasının, sabitelerin kabulüyle kökten reddedilmesi suretiyle varlık ve bilginin izahının imkanı, ilke kavramının kabulüyle ilişkilidir. Başka bir deyişle kesin bilginin dayanağı olan ilkeler, bu bilginin geçerli olduğu ve düzenin hakim olduğu varlık âlemi kabulüyle irtibatlıdır. Bu suretle, varlık ve bilgi hakkındaki felsefenin imkanı ilke kavramında zımnen ifade edilir. İkincisi, ilke kavramının farklı bilim dallarındaki karşılıkları ve bu bilimlerde ilke kavramıyla ilgili kabuller, metafizik disiplinin, bilimlerin dürüldüğü son noktada bulunduğu, dolayısıyla, felsefenin en üst basamağını oluşturduğu sonucunu desteklemektedir. Zira bu hiyerarşiye göre duyuşsal olanı araştıran fizik ve duyuşsal olanla irtibatlı olanı araştıran matematik bilimlerinin ilke tayin edici bilim olarak, duyuşsal olmayamı inceleyen metafizik disiplinine dayandığı görülmektedir.

İlke kavramının Grekçesi *arkhe*, Arapçası *mebde*, Latincesi ise *principium*'dur. Türkçe felsefede, konuya uygun olarak ilke manasında esas, kâide-i esâsiye, kâide-i asliye, asıl, madde-i asliye, kâide, kanun, düstur, künh, mastar, meslek, müstenidün aleyh, rükn-i mutlak, menşe, cevher, menba', mukaddeme, uknum gibi kelimeler kullanılmıştır. (Çankı, 2021, ss. 282-285)

İlke hakkında düşünme Aristoteles'in anlatımına göre, presokratik felsefede varlığın kendisinden meydana geldiği maddî neden ve dayanak (*hypokeimenon*) arayışıyla irtibatlıdır. (Aristoteles, 1996, s. 983b 5-10) Thales, suyu; Anaksimandros, *apeioron*'u (sınırsız şey); Anaksimenes, havayı; Pythagorasçılar, sayıyı; Herakleitos, ateşi; Empedokles dört unsuru ve Anaksagoras, *nous*'u evrendeki düzenin dayandığı ilke olarak kabul ederler. Onların bu kabulleri daha ziyade dünyanın meydana gelişle ilgili bir araştırmannın neticesi olmakla sınırlı kalmıştır. Aristoteles'te ise ilke hakkındaki inceleme, genel olarak varlık hakkında bir araştırmannın temelini oluşturması itibariyle (presokratik dönemdeki) kozmolojinin ötesine geçerek ontolojik bir incelemeye geçişi mümkün kılmıştır.

Aristoteles'in *Metafizik*'te temel kavramların tanımlarını yaptığı Delta kitabı ilke kavramının tanımıyla başlar. Aristoteles ilke kavramının altı manası olduğunu ifade eder.² Aristoteles'in yaptığı tanımlar, ilkenin varlık ve bilgi alanına dair anlamlarını ayırtmaktadır. Kavramın ikinci ve altıncı tanımı

² a) Bir şeyin kendisinden hareket etmeye başlanan ilk noktası; b) Her şeyle ilgili ilk mükemmel hareket noktası; c) Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olarak meydana getiren ilk şey; d) Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olmaksızın meydana getiren ilk şey ve hareket ve değişimin başlangıç noktası; e) Bilinçli iradesiyle hareket eden, hareket ettiren; değişeni değiştiren şey; f) Nihayet bir şeyin bilgisinin kendisinden başladığı şeye de bu şeyin ilkesi denir. [(Aristoteles, 1996, s. 1013a)]

doğrudan bilgi edinme sürecine işaret eder. Aristoteles bu tanımlarda ilke kavramının bir şey hakkındaki bilginin başlangıç noktası ve şey hakkında bilgiye ulaşmada en mükemmel hareket noktası anlamlarını ifade eder. Üçüncü, dördüncü ve beşinci anlamlar ise varlığın başlangıcı konusuyla irtibatlıdır. Bu üç tanımda Aristoteles ilkenin hem şeyi meydana getiren fail anlamına hem de şeyi meydana getiren parça anlamına dikkat çeker.

Fârâbî'nin varlık ve siyaset felsefesini en ayrıntılı şekilde incelediği *Kitâbü Mebâdi-i Ârâ-i Ehl-i Medîneti'l-Fâzıla ve es-Siyâsetü'l-Medeniyye ev Mebâdi'ü'l-Mevcûdât* kitaplarının başlıklarında mebde kavramının kullanımları da Aristoteles'in ilke kavramına verdiği anlamlar cihetinden dikkat çekicidir. Fârâbî bu kitapların birincisinde erdemli şehir halkının görüşlerinin ilkeleri ile daha ziyade mebde kavramının bilgi felsefesindeki anlamına işaret ederken; ikinci kitabın başlığında, kavramı varlık felsefesindeki anlamıyla kullanmaktadır. Eserlerin isimlerindeki bu kullanımlar kavramın bu çok boyutlu manasının Meşşâî gelenekteki devamlılığına delil teşkil etmektedir.

Bu çalışmada ilke kavramının düşünmenin dayanağını oluşturan müşterek bir zemine sahip bu zengin anlam çeşitliliği ele alınacaktır. Bu amaçla öncelikle ilke kavramının Meşşâî geleneğin temel kaynakları çerçevesinde kaplamı hakkında bilgi verilecek, daha sonra ise kavramın felsefenin farklı dallarında kazandığı manalara ve ilkenin kaynağı hakkındaki tartışmalara yer verilecektir. Böylece hem varlık, hem bilgi hem de ahlak konusunda felsefede hakikate, sadık bir tabiat tasavvuruna ve sahih bir hayat görüşüne ulaşmanın imkanı konusunda, ilke olarak kabul edilen kavramların nasıl sağlam bir temel sunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İlke kavramının boyutları

İlke kavramı felsefenin varlık, bilgi ve değer alanlarında farklı karşılıkları olan bir kavramdır. Ontolojide varlığın ilkeleri; epistemolojide bilimlerin ilkeleri; ahlakta ise müşterek ahlakî ilkeler, kavramın kullanım alanlarını oluşturmaktadır.

İlke kavramının ilimler hiyerarşisindeki belirleyici rolüne işaret ederek, kavramın boyutlarından biri olan epistemolojik yönünün önemini delillendirmek mümkündür. Her bir ilmin öğrenimi ve öğretiminde temel teşkil eden dört sacayağı vardır. Bunlar o ilmin konusu (*mevzû'*), ilkeleri (*mebâdi'*), meseleleri (*mesâ'il*) ve gayeleridir (*metâlib*). Bu dört boyut hakkında bilgi sahibi olunduğu takdirde bir ilim talibi için o ilmi belli bir disiplin dahilinde öğrenme imkanı oluşur; bir âlim için ise o ilmin meseleleri hakkında yeni tahliller yapmak ve/veya bir boşluğu doldurmak mümkün hale gelir, denilebilir.

İslam filozoflarının hem varlık hem de bilgi tasavvurunu yansıtan ilim tasniflerine baktığımızda bu dört boyutun etkisini görmekteyiz. Nitekim ilimler arasındaki hiyerarşi veya irtibat ağı, ilimlerin bu dört boyutuyla şekillenmiştir. Konu, ilmin tartışmaksızın kabul ettiği ve zâtî arazlarını incelediği şeydir. İncelenen bu zâtî arazlar ise o ilmin meseleleridir. Meselelerin tahlilinde dayanak oluşturan kavram ve öncüllere ilke denilmektedir. Tahliller ve terkipler sonucunda ilimle ulaşmak istenen hedef ise o ilmin gayesidir.

İlmin bu dört boyutundan ilke, ilmin hareket alanının köşe taşlarını oluşturmakta ve onun diğer ilimler arasındaki yerini tayin etmektedir. İlimler tasnifinde de genel itibarıyla diğer bir ilimden ilkesini alan ilim, ilkesini kendisinden aldığı ilmin altında yer alır. Bu özelliği sebebiyle ilke, ilimler hiyerarşisinde belirleyici bir unsurdur.

Meşşâî felsefede ilke terimi mebde lafzıyla ifade edilmiştir. Nitekim *arkhe*, Aristoteles'in *İkinci Çözümlemeler* kitabının Arapçasında da bu şekilde tercüme edilmiştir. Bilgi, biri tecrübe kaynaklı veya ona bağlı olan bilgiler (*a posteriori*; *ba'dî*); diğeri tecrübe dahilinde tatbik olunmakla birlikte tecrübe ile izah edilemeyen bilgiler (*a priori*; *kablî*) olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Bilginin epistemik niteliği bakımından ilkeler, apriori bilgi kategorisine girer. Bilginin metafizik niteliğine baktığımızda ise bazı bilgilerin akıl sahibi bir varlık olması açısından her insan için *zorunlu*; bazı bilgilerin ise *mümkün* olduğu görülmektedir. Bu açıdan ilkelerin bilgisinin *zorunlu* kategorisine girdiği görülmektedir. Bu iki cihetten bakıldığında, ilkelere dair bilginin *apriori* olmasının onun *epistemik*; zorunlu olmasının ise *metafizik* niteliğine işaret ettiği söylenebilir. (Moser, 2018, s. 105)

Bilginin ilkeleri konusunu Fârâbî kitaplarında farklı bağlamlarda ele almıştır. Fârâbî bu bağlamlarda ilk ilkelere farklı isimler vermektedir. Bu isimlendirmelerde kullanılan lafızlar bu ilkelerin temel özelliklerine işaret etmektedir. İlk olmalarıyla irtibatlı olarak kullanılan isimler, el-mebâdî'ül-üvel (Fârâbî, 2020a, s. 103) 'ale'l-ıtlâk (Fârâbî, 2008, s. 127), ma'lûmât üvel (el-Fârâbî, 1961, s. 63), el-ma'kûlâtü'l-üvel (Fârâbî, 2018b, s. 39), mukaddimât sâdika zarûriyye külliye evâ'il (el-Fârâbî, 1971, s. 51), müştereke, el-mukaddimâtü'l-üvel (Fârâbî, 2008, s. 135), 'ilm evvel (Fârâbî, 2020b, s. 25), el-evâ'il, ve el-mebâdî'ül-üvel (el-Fârâbî, 2009, s. 83) isimlendirmeleridir. Zaruri olduğuna işaret eden isimler el-mukaddimâtü'l-vâcib kabûluhâ (Fârâbî, 2008, s. 165), el-ma'ârifü'z-zarûriyye (el-Fârâbî, 1961, s. 21), ve el-mukaddimâtü'l-külliyetu'z-zarûriyyetü'lletî hiye mebâd'ü'l-'ulûm (el-Fârâbî, 1971, s. 50) isimlendirmeleridir. Tabii olarak hasıl olduklarına işaret eden isimler, ma'kule bi't-tab' ve ulûm müte'ârife bi't-tab' (el-Fârâbî, 2009, s. 97) isimlendirmeleridir. Müşterek olduğuna işaret eden isimler el-ma'kûlâtü'l-üvel elletî hiye müştereke li-cemâ'in-nâs (Fârâbî, 2018a, s. 163) ve el-'ulûmu'l-'âmmiyye (el-Fârâbî, 2009, s. 96) isimlendirmeleridir. Külli olduğuna işaret eden isimler el-mukaddimâtü'l-külliyetü's-sâdikatu'z-zarûriyye, el-mukaddimâtü'l-külliyetu'z-zarûriyyetü'lletî hiye mebâdî'ül-'ulûm (el-Fârâbî, 1971, s. 50) ve el-mukaddimâtü's-sâdikatu'l-üvel külliye (el-Fârâbî, 1986b, s. 23) isimleridir.³

İbn Sînâ ise nefse ilgili yazılarında ilk akledilirleri açık seçik akledilirler (*el-ma'kûlâtü'l-bedîhiyye*), aklın başlangıç ilkeleri (*el-bidâyetü'l-'ukul*), genel bilgiler (*el-ârâ'u'l-'âmmiyye*), doğuştan gelen ilk bilgiler (*'ulûmün evveliyetün ve gariziyetün*) ve üstün bilgiler (*el-ârâ'u'l-'âliyye*) olarak isimlendirmekte ve genellikle mantığın özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerini bunlara örnek olarak vermektedir. (Peker, 2000, ss. 111-112)

Aristoteles'in *İkinci Çözümlemeler* eseri, bilginin temel öğelerini, önermelerin gerçeklik konusundaki bilgisel değerini inceler. Bu eser, felsefe tarihinde "ilk bilgi teorisi kitabı" olarak kabul edilir. *İkinci Çözümlemeler* için bu nitelendirilmenin yapılmasının nedeni, ilk "meta-bilgi kuramı"nı, yani daha ötesinde bir bilginin aklın konusu olmasının imkansız olduğu bir bilgi derecesini konu edinmesidir. Böyle bir bilgi için iki gereklilik imkân zemini oluşturur: 1. Mutlak manada doğru, zaruri, ilk önermelerden hareketle yapılan ispat (*apodeixis* ya da *episteme apodeiktike*; *burhan*); 2. Bu önermelerin nasıl edileceğini belirleyen yöntem (*epagoge*) ve bu ilk önermelerin bilinmesi. (Aristoteles, 2005a, s. 6) Buna binaen, Aristotelesçi teknik metodolojide burhan, eğer öncüller doğru ve ilksel ise epistemeye götürecek olan kıyasa dayalı kanıtlamadır. (Peters, 2004, s. 44) İspatın başlangıç noktası, tümeller, tümevarımın dayanağı ise tekilerdir. (Aristoteles, 2005a, s. 81a) Başka bir deyişle, prensip olarak, "tikelin algılanması zorunludur; bilgi ise tümeli bilmektir." (Aristoteles, 2005a, s. 88a)

³ Bkz. Tekin, 2017, ss. 287-290.

Aristoteles de *Metafizik*'te, doğru düşünmenin, düzgün akıl yürütme ve çıkarsama yapmanın temelinde bulunan "özdeşlik", "çelişmezlik" ve "üçüncü halin imkânsızlığı" ilkelerinin kanıtlanamaz olduğunu ifade etmektedir. Aristoteles'e göre akıl yürütmenin ve ispatın ilkeleri olan "ortak ilkeler"(Aristoteles, 2005a, s. 77a) de bir kısır döngüye sebep olacak şekilde ispata konu etmek imkansızdır. Zira diğer ispatlamalarda bu ilkelere dayanırken bu ilkelerin ispatlanmasında neye dayanacağımız sorusu sorulabilir. Bu Aristoteles'in *Sofistik Delillerin Çürütülmesi*'nde geçen türden bir mantık hatasına neden olur. Aynı zamanda bu ilkelerin aksinin imkânsızlığını kanıtlamaya çalışmak bir kültür eksikliğini ifade eder.(Aristoteles, 1996, s. 1006a 5-20) Biz akıl sahibi varlıklar olarak bu ilkelerle, bu ilkelere *uygun olarak* akıl yürütür ve ispatlamalarda bulunuruz. Tabii ve akla uygun olan da budur.(Arslan, 2017, ss. 52-53)

Fârâbî ise meta-bilgi kuramını *Kitâbu'l-Burhân*'da ele alır. Arapça bir kelime olan *burhân*, "berraklaştırmak, açıklığa çıkarmak, delil getirmek" anlamındaki b-r-h kökünden türemiş olup, çoğunlukla "ayırt edici kesin delil, bir şeyi kanıtlamak, bir şey hakkında sağlam delil getirmek" anlamında kullanılır. Mantıkta ise burhan, "yakîniyâttan olan öncüllerle kurulan bir kıyas türü"dür.(Emiroğlu, 2005, s. 207)

Kesin bilgiye ulaştıran burhanın, iki tür ilkesi vardır. Birincisi mutlak olarak bilgi bakımından burhanın ilkesidir ve mutlak olarak orta terimsiz bir öncüdür. İkincisi ise herhangi bir ilim bakımından burhanın ilkesidir. Burhanın ilkesi olan, kesinlikle orta terimi bulunmayan ve akıldan başka yolla kazanılamayan öncül, müteârif bilgi (aksiyom) ve kabulü zorunlu öncül olarak adlandırılır.(İbn Sînâ, 2006, s. 57)

Burhanın ilkesinin (*mebde'ü'l-burhân*) burhandan daha açık ve daha bilinir olması gerektiği doğrudur. Ancak her şeyin burhanla açıklandığı zannı yanlıştır. Bu zannın savunulması iki görüşün ortaya çıkmasına neden olur: (1) Burhan geçersizdir. (2) Burhanın ilkeleri bir kısır döngü içerisindedir. Birinci görüşü savunanlar, "her burhanın öncülü başka bir burhanı gerektiriyorsa, sonsuz sayıda burhanın bulunması gerekir. Bu ise imkânsızdır" demişlerdir. İkinci görüşü savunanlar ise "burhanın ilkeleri yine o burhanla açıklanır" diyerek geçersiz bir gerekçelendirmede bulunmaktadır. Çünkü döngüsellik kendisi de teselsülle sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla her şeyin burhanla bilindiği öncülü yanlıştır. Aksine şöyle söylersek doğru olur: Ya hiçbir şey bilinmez ya da bir şey bilinir. Bu ifade çözümlendiğinde şu ortaya çıkar: "Hiçbir şey bilinmemektedir" sözü dahi bir bilmeyi gerektirir. Bu nedenle her şeyin bilinemez olduğunu ifade etmek çelişiktir. Buna binaen bir şeyi bilmenin mümkün olduğu ispatlanmış olur. Şey ise ya kendiliğinden ya da burhan yoluyla bilinir. Burhan öncüllere dayanır. Bilgi edinmemizi sağlayan burhanın öncüllerinin döngüsel olması ya da sonsuza kadar gitmesi imkânsızdır. Dolayısıyla bazı öncüller kendiliğinden bilinmektedir.(İbn Sînâ, 2006, ss. 64-66)

Bir bilgi sistemi olarak burhanla, sadece duyular, tecrübe ve düşünme gibi insan aklının tabii bilgi kaynaklarına istinaden varlığın hem bütünü hem de tek tek parçaları hakkında bilgi elde edilmeye çalışılır. Akıl, bu güçleri kullanarak bilme arzusunu tatmin edecek şekilde farklı cins ve türlerdeki varlıklar arasında bir insicam ve tutarlılık temin etmeye; böylelikle bir dünya görüşü inşa etmeye çalışır. Akıl tatmin edecek bilgi, bu dünya görüşünü yakînî bilgi düzeyinde gerçekleştirmeyi gerektirir. Yakîniyât, aksi düşünülemez olan, asla şüpheye mahal bırakmayacak derecede açık, doğruluğu kesin ve hakikate uygun olan önermelerdir.

Yakîniyât, “nazariye” ve “bedihiye”⁴ diye ikiye ayrılır. Nazariye türünden olan önermeleri akıl ancak bir kanıtla kabul eder. Bedihiyeye gelince, bunların doğruluğunu akıl hiçbir kanıta başvurmadan kabul eder. Bedihiyenin içine giren başka bir terim ise “evveliyât”tır. Evveliyât, zihnin hiçbir vasıtaya başvurmadan doğrudan doğruya kabul ettiği önermelerdir. Başka bir deyişle, “akılın yapısını, tek başlarına kendilerini onaylamak zorunda bırakan bilgiler”dir. Meselâ, “bütün, parçadan büyüktür”, “zıtların birleşmesi imkânsızdır” gibi. Bu tür hükümler evvelî (*a priori*) olarak akılla bilinirler ve tecrübeye gerek duyulmadan kavranırlar. Kendiliğinden apaçık olan bu hükümlerin değişmesi ve zıtlarının tasavvur edilmesi mümkün değildir.⁵ Dolayısıyla kesin bilgiye karşı çıkmak mümkün değildir. Çünkü önermenin doğruluğu hakkındaki kesin bilginin dayanağı, o önermenin karşıtının yanlışlığı hakkındaki kesin bilgidir.(Türker-Küyel, 1990, s. 60)

Tümel öncüllerin çeşitlerine Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burhân* eserinde işaret edilmektedir. Fârâbî burada iki tür tümel öncülden bahsetmektedir. Bu öncüller (*el-mukaddemâtü'l-külliyeye*) hakkında zorunlu kesinlik (*el-yakînü'z-zarûri*), kıyas olmaksızın (*lâ 'an kıyâs*) meydana gelmektedir. Bunlardan biri doğal olarak (*bi't-tab*), diğeri ise tecrübeyle (*bi't-tecribe*) edinilirler.⁷

“Doğal olarak elde edilenler, nereden ve nasıl elde edildiği bilinmeksizin, herhangi bir zaman diliminde onları bilmediğimizi idrak etmeksizin, onların bilgisini elde etmeye yönelik bir istekte bulunmaksızın ve herhangi bir zaman dilimi içerisinde onları asla araştırma konusu yapmaksızın elde ettiğimiz öncüllerdir. Dahası, nefislerimizi, başlangıcımızdan itibaren sanki onlarla birlikte yaratılmış buluruz; sanki onlar bizim için doğuştandır da onlardan yoksun kalamayız. Bunlar, insana ait doğal ilk öncüller (*el-mukaddemâtü'l-evvelü't-tabî'iyye*) ve yine ilk ilkeler (*mebâdiü'l-üvel*) olarak isimlendirilir.”(Fârâbî, 2008, s. 5; Küyel, 1990, s. 46; Türker-Küyel, 1990, s. 61)

Fârâbî, *Şerâitu'l-Yakîn* eserinde, kesin bilginin altı şartı olduğunu söylemektedir. “Salt halde kesin bilgi (*el-yakîn 'ale'l-ıtlâk*): (1) Bir şeyin öyle olduğuna veya öyle olmadığına inanmaktır. (2) Bunun dışarıdaki şeyin varlığına uygun olduğunu, ona karşı olmadığını kabul etmektir. (3) Bunun ona uygun olduğunu bilmektir. (4) Bunun ona uygun olmaması veya ona karşı olması mümkün değildir. (5) Bunun ona karşı olması hiçbir zaman mümkün değildir. (6) Bundan hâsıl olan ârızî olarak değil fakat zâtî olarak hâsıl olmuştur.”(Türker-Küyel, 1990, s. 55) Bu son şart, mutlak kesin bilginin tanımını tamamlamaktadır. Bu şartları taşıyan kesin bilgi, nazarî ilimlerin ilkelerinde (*mebâdi'u'l-ulûm*) olduğu gibi, “ilk makuller (*el-ma'külâtü'l-üvel*)” demek olan öncüller hakkındaki kesin bilgidir. Bu bilgi bir kıyastan hâsıl olmamıştır, kendisinden daha önce gelen bir kesin bilgi yoktur. O, tabiat ve zaman bakımından önce gelen bir kesin bilgidir.(Türker-Küyel, 1990, ss. 50, 59) Kesin bilginin bu özellikleri kesin bilginin aynı zamanda doğru, tümel ve ilk olduğuna işaret eder. İlk özelliğe göre kesinlik doğruluğa ilişkin aklın zihnin bilinçlilik halini bildiren terimdir. Sonraki özellikler zihindekinin haricteki varlıkla mutabakatını, yani doğruluğunu ifade eder. (Tekin, 2017, s. 259)

İlke ve kesinlik ilişkisinin bilme eyleminin felsefenin bütün alanlarındaki rolünü ontolojinin kavram şemasında da görmek mümkündür. Varlık felsefesindeki izahlar da bilgi felsefesindeki izahlar gibi tasavvurlar yoluyla gerçekleşir. Bu eylemde tasavvurlar arasında olumlu veya olumsuz ilişkiler

⁴ Kendinden apaçık önermelerle ilgili tartışmalarda Helenistik düşüncede kullanılan kavramlardan biri bedâhetin Grekçe karşılığı olan enargeia (bedâhet) kavramıdır. Bkz. Peters, a.g.e, “enargeia”, s. 96-97. Kavram hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.(Ierodiakonou, 2012, ss. 60-73)

⁵ Bkz. Emiroğlu, a.g.e., s. 209-210. Evveliyât ve fitriyâtın olan önermelere “akılsal apaçıklık (bedihiyât-ı akliye)” denir. Emiroğlu, a.g.e., s. 210.

⁶ (Emiroğlu, 2005, ss. 209-210; Gazâli, 2002, s. 87) Evveliyât ve fitriyâtın olan önermelere “akılsal apaçıklık (bedihiyât-ı akliye)” denir.(Emiroğlu, 2005, s. 210)

⁷ (Fârâbî, 2008, s. 5) “Kesin bilgi veren sanatlarda kendilerinde kesin bilgi hâsıl olan önermeler ikiye ayrılır: Bu sanatların ilkeleri olan, ‘ilk makuller’ ve bu ilkelerden hâsıl olan sonuçlar.” (Türker-Küyel, 1990, s. 61)

kullanılarak mevzu-yüklem ilişkisi kurulur. Tasavvurlar, tekilerden yola çıkarak yapılan soyutlamalara, tasdik ise bu soyutlamalar sonucunda elde edilen kavramlara dayanmaktadır. Fârâbî'ye göre bunları önceleyen ve aşkın olarak düşünmemizi mümkün kılan ve anlamlarını duyular yardımıyla edinmediğimiz, "birlik, zorunluluk, varlık, imkân" gibi kavramlar (tasavvurlar) bulunmaktadır. Bedihî olan bu tasavvurlar ancak ilahî feyz ile izah edilebilir.(Dişkaya, 2021, ss. 158-159) Bunlar tanımlanmaya muhtaç olmadıkları gibi, tanımlanabilir de değildir. Tanımlanamaz kavramların varlığı, teselsül de engellemiş olmaktadır. Aynı durum önermeler (tasdikler) için de geçerlidir.(Fârâbî, 2003, s. 118) Bütün akıl yürütmelerde temel olan, kendileri ile zorunlu kesin bilgi elde edilen hakikât önermeleri vardır.(Aydın, 2008, ss. 59-63) Bununla birlikte, akıl yürütmenin ve realitenin kanunları varlık kavramına sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer varlık kavramı hakiki ise ilk ilkeler de hakikidir.(Hammond, 2001, s. 31) Bilginin imkanı ilk ilkelerin kabulüne dayandığı gibi, şeyler hakkında konuşmanın imkanı da varlık kavramına dayanır.

Felsefenin zemini olarak ilkelerin kaynağı

Hem kavram hem de önermeler açısından dayanak olan ilksel olanların bilgisinin zorunluluğu ortaya konduktan sonra bu bilginin kaynağı hakkındaki izahlar ele alınabilir. Aristoteles *İkinci Çözümlemeler* eserinin sonunda, kanıtlamada (burhan) kullanılan ancak kanıtlama yoluyla bilinmeyen ilk öncüllerin bilgisinin bizde nasıl oluştuğu sorusunu ele alır. Bunları bilmemizi sağlayan yeti nedir; bu bilgi sonradan edinilmiş midir, yoksa başlangıçtan beri insanda örtük bir şekilde mevcut mudur? Aristoteles'in burada özetlediği bilgiyi elde etme yolu, ne katıksız deneyimci bir yoldur, ne de akıl ilkeleri bilmek için tümevarım ögesine ilişkin tek dayanma noktasıdır.

Aristoteles'e göre kesinlik niteliği taşıyan bu ilk bilgilerin başlangıçtan itibaren içimizde olduğunu varsaymak zordur. Bu görüşüyle Aristoteles Platon'dan ayrılır. Diğer taraftan başlangıçtan beri sahip olmadığımızı kabul ettiğimizde nasıl edinmiş olabileceğimizi anlamlandırmak da güçtür; zira edinilmiş bilginin özelliği olan başka bir bilgiye dayanma özelliği ilk bilgi için söz konusu değildir.(Aristoteles, 2005a, ss. 71a, 99b 21-26) Bilginin doğuştanlığı ve başka bir bilgiye dayanma açmazlarına düşmemek için kendisinden hareketle bu ilk bilgilerin ortaya çıkabileceği nispeten genel düşünme sistemine daha uygun bir yetiyi açıklamanın varsayımı olarak kabul etmek gerekir. Aristoteles'e göre bu yeti, bütün hayvanlarda doğuştan var olan ayırt etme gücünde bulunmaktadır. Duyumdan sonra hatıra, duyumların muhafaza edilmesiyle gerçekleşir. Bundan sonraki aşama, "tecrübe" veya aynı türden şeylerin üst üste eklenen hatıralar temelinde bir kavramın çevrelenmesi, bir "tümel" in oluşmasıdır. Duyum, hatıra ve tecrübe sonucunda ulaşılan tümel, ilgi alanına göre varlık hakkında bilginin kökenini oluşturan kaynaktır. Tikellerden tümellere geçiş Aristoteles'te bozgun halindeki bir ordu benzetmesi üzerinden izah edilir. Ordudaki her bir unsur başlangıçtaki düzenini elde edinceye kadar yeniden bir araya getirilir. Tikelden tümele geçişi mümkün kılan ise duyumda örtük olarak bulunan tümellik ögesidir. Tümellikteki bu yükseliş süreci nihayet en yüksek tümellere, çözümlenmeye açık olmayanlara kadar devam eder. Tümevarım tikellerde örtük olarak bulunan tümellere geçiştir. Aristoteles ispat yaptığımız yeti ile ilk ilkelere ulaştıran yetiyi birbirinden ayırır, böylece bilimin ilk ilkelerini teşkil eden tümellerin idrakinin bilimden daha yüksek bir yetiyle izah edilebileceğini söyler; bu yeti ancak sezgisel akıl (*nous*) olabilir.(Kayar, 2011, ss. 114-118; Ross, 2002, ss. 74-75) Taakkul (*phronesis*), hikmet (*sophia*), bilgi (*episteme*) ve sezgisel akıl (*nous*) arasında mukayese yapan Aristoteles, ilkelerin kaynağının sezgisel akıl olduğunda kanaat kılar.(Aristoteles, 2005b, ss. 1140b-1141a)

Aristoteles'e göre biz ilk önermelerden *hareketle* değil, bunlarla *birlikte* akıl yürütürüz.(Jones, 2006, s. 372) Görüldüğü gibi Aristoteles bu ilk önermelerin elde edilmesini çoklu bir yapıyla izah ediyor. Bu

inşada sürecin basamaklarını duyum (*aisthesis*), hatırlama (*mneme*) ve tecrübe (*empeiria*) oluşturuyor ve sonuç olarak tümevarım yoluyla bu ilk önermeler ortaya çıkıyor. Dolayısıyla Aristoteles kesin bilgi için hazırlayıcı olarak duyumunu, *fail neden* olarak da aklı şart koşmaktadır. Duyu ve aklın ilk önermelerin inşasında işlevleri farklıdır. Platon bu ilkelerin bilgisinin bizde önceden bulunduğunu ifade eder. Aristoteles ise ilk ilkelerin bilgisini doğuştan ayırt etme gücümüz olan duyumla irtibatlandırır. Duyumların birikimi tecrübeyi meydana getirir. Bununla birlikte ilk ilkelerin bilgisine ulaşmak duyumla başlasa da duyumla dayanmaz. Buna göre Aristoteles'i "empirist" olarak addetmek yanlış olacaktır. Çünkü ilk ilkelerin bilgisini deneyim değil, akıl/nous gerçekleştirmektedir. Aristoteles'i "rasyonalist" olarak nitelendirmek de kesin çizgilerle mümkün değildir. Zira ilk ilkelerin bilgisi deneyim olmaksızın mümkün değildir. Tecrübe bu bilgi için zorunludur, ama yeterli değildir.(Aristoteles, 2005a, s. 7) Aristoteles duyum ve akıl arasındaki bu işbirliğini ortaya koyduğu için ılımlı bir rasyonalist olarak kabul edilebilir. (Arslan, 1999, ss. 43-44)⁸ Dolayısıyla Aristoteles aklın ilkelerinin kaynağı hakkında aşkın bir prensiple değil, insânî yetilerin sınırları dahilinde bir açıklama getirir.

Fârâbî'nin ilk ilkelerle ilgili farklı kitaplarındaki izahlara bakıldığında bu konunun birden fazla boyutu olduğu dikkat çekmektedir. Bu boyutlardan biri ilk ilkelerin türleriyle ilgilidir. İlk ilkeler bütün ilimleri kapsayıcı olan genel ilkeleri içermekte ve bununla birlikte matematik, metafizik ve ahlak ilkeleri olarak disiplinlere göre özelleşmektedir. İlk ilkelerin türleriyle ilgili ikinci bir ayırım bu ilkelerin tabii veya tecrübî olmasıdır. Buna göre ilk ilkeler aklın doğasında bulunanlar ve tecrübeyle elde edilenler olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. İlk ilkeler konusunun ikinci boyutu bu ilkelerin dayanağı ile ilgilidir. İlk ilkeler varlık kavramına dayanmaktadır. Varlık kavramının idraki bütün bu ilkelerin temelini teşkil etmektedir.

Fârâbî'ye göre ilk öncüllerin kaynağının incelenmesi mantık sanatının konusu değildir. Çünkü ilk öncüllerinin nereden ve nasıl elde edildiklerini bilmemek, öncüllere ilişkin kesinliği ne arttırır ne de eksiltir. Mantıkta, "bu öncüllerin sınıfları, betimlemesi ve sayımının yapılması, ayrıca onların kıyasın parçaları olarak kullanılma yönünün tanıtılması ve diğer bilimlerin onların seviyesine nasıl çıkacağına açıklanması" (Fârâbî, 2008, s. 6) gerekmektedir.

Fârâbî bütün insanlarda ortak olarak bulunan(Fârâbî, 2020a, ss. 140-147) ilk düşünülürleri veya ilk bilgileri üç temel kategoriye ayırmaktadır.

"Kendisi karşısındaki konumu ışığın görme karşısındaki konumu gibi olan bu şey Faal Akıl'dan gelerek akletme gücüne yerleştiğinde, mütehayyile gücünde mahfuz halde bulunan duyulurlara dayalı birtakım makuller de, o anda akletme gücünde ortaya çıkar. Bunlar, 'bütün parçadan daha büyüktür.', 'Aynı şeye eşit olan miktarların hepsi eşittir.' gibi bütün insanlar için ortak olan ilk makullerdir. (Bütün insanlar için) ortak olan ilk makuller üç sınıftır. Birinci sınıf amelî/pratik becerilerin ilkeleri⁹. İkinci sınıf: Özelliği itibariyle insanın yapmasına konu olan şeylerde güzel ve çirkinin tanınmasını sağlayan ilkeler. Üçüncü sınıf: Gökler, İlk Sebep ve bütün diğer ilkeler gibi, özellikleri itibariyle insanın yapmasına konu olmayan mevcutların ve onların ilkelerinin ve mertebelerinin bilinmesinde ve bunlardan meydana gelme özelliğine sahip olan şeylerin bilinmesinde kullanılan ilkeler."(Fârâbî, 2018a, ss. 162-163)

Fârâbî'nin bu paragraftaki sınıflandırması akli/felsefi ilimlerin tasnifini akla getirmektedir. Nazari ilimlerde gaye metafizik; amelî ilimlerde ise ahlaktır. Yukarıda işaret edilen üç temel kategoriden son ikisi bütün ilimlerin dürüldüğü bu iki disiplinin ilk ilkelerini teşkil etmektedir. Buna binaen, bu ilk

⁸ Aristoteles'in rasyonalist veya empirist olarak nitelendirilmesiyle ilgili bir tartışma için bkz.(Sarı, 2011, ss. 123-131)

⁹ İlk ilkelerin bu ilk sınıfı, matematik bilimlerinin ilk ilkelerini kapsamaktadır.

ilkelerin önemi bir kez daha gündeme gelmektedir. İnsanın varlığını tahakkuk ettirmesini sağlayacak olan iki bilim, ancak bu ilk ilkelerin varlığıyla mümkün hale gelmektedir.

Yine bu paragrafta ilk makullerin bütün insanlar arasında ortak olduğu ifade edilmektedir. Buna göre insan nefsi var olduğunda şayet bir engel yoksa ilk makuller iradesiz olarak meydana gelir. Oluşum sürecindeki iradesizlik, ilk makullerin insan nefesine zaten çakılı olduğu düşüncesine götürebilir. Bu ise Fârâbî'nin Platoncu bir görüşe vardığı hissini uyandırır. Fakat bilindiği üzere Fârâbî bilme konusunda Platoncu hatırlama teorisini savunmamaktadır. Bu sebeple Fârâbî'nin ilk makullerin garizî olduğunu ifade ederken, doğuştan olmayı değil düşünme öncesi bir aşamayı kastettiğini söylemek daha uygun ve tutarlı olacaktır.(Cengiz & Çınar, 2018, ss. 14-15)

Fârâbî'nin ilk akledilirler hakkındaki açıklamalarında Aristoteles gibi duyuşal idrake yaptığı vurgu, onun bu akledilirlerin kaynağı hakkındaki görüşlerinin duyu merkezli olduğu fikrini oluşturmuştur. Hâlbuki duyuşal idrak tekil olanın algılanmasını sağlar, tümel olan ise duyumun ötesinde bir etkinliği gerektirir. Nitekim ilk düşünülürler de akıldaki tümeller olarak bulunur.(Aydın, 2008, s. 62)

İlk düşünülürlerin kaynağına dair metafizik anlatım, mantıkta değil, insanî aklın varlık mertebeleri bahsinde incelenmiştir. Fârâbî'nin sistemindeki hiyerarşik-pramidale tasavvura uygun olarak, insan aklı edilginlikten etkin duruma geçişte bazı aşamalardan geçer. *Fusûlü'l-Medenî*'de ele alındığı gibi, nefsin nazarî ve fikrî olmak üzere iki kısmı vardır. Nazarî akıl, araştırma ve kıyas yoluyla değil bizzat doğuştan (*bi't-tab'*), ilimlerin ilkeleri (*mebâdiu'l-ülüm*) olan küllî zarûrî öncüllerin (*el-mukaddemâtü'l-külliyetü'z-zarûriyyetü*) kesin bilgisi kendisi için meydana gelen bir kuvvedir. Bu ilk ilkeler (*el-evâil*) kendisinde vuku bulduğunda o bilfiil olur.(Fârâbî, 1961, ss. 124-125) Başka bir deyişle, insanı düşünülür realite ile ilişki içerisine sokan ve var olanların kesin bilgisine ulaştıran akıl, doğal durumunda gerçekleşmemiş bir güç, düşünülürleri almaya elverişli bir yatkınlık olarak bulunur. Bir bakıma insanın türsel formu olan bilkuvve akıl bütün insanlarda özsel bir nitelik olarak bulunmaktadır. Bilkuvve halden bilfiil duruma geçiş, zorunlu olarak bir bilfiil olan bir failin varlığını gerektirir. Meşşâî gelenekte bu fail, gayri maddî ve özü gereği akıl olan, dolayısıyla bilkuvvelik barındırmayan *Faal Akıldır*. Faal akıl bu şekilde insanda akletme eylemini başlatır. Böylece insanda bilkuvve akıl nazarî ve amelî bütün bilimlerin kavranmasıyla nihaî gerçekliğine, bilfiil varlığına kavuşur.(Aydın, 2008, ss. 105-108)

İbn Sînâ, zihnî öğretme ve öğrenmenin bilinenlerden bilinmeyenlere doğru oluşunu izah ettikten sonra, her öğretme ve öğrenmenin birtakım ilk ilkelerde sonlanması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre, bir tasavvurî evvelî ilkelerin ve bir de tasdikî evvelî ilkelerin var olması gerekir.(İbn Sînâ, 2006, s. 26)

Saf akıl apaçık olan ilk doğruları yani evveliyâtı, hariçte bir neden olmaksızın varlığı ve tabiatı gereği zorunlu kabul eder.(İbn Sînâ, 2005a, s. 50) İbn Sînâ, "birinci düşünülürler ile herhangi bir kazanım olmaksızın kendisiyle tasdikî oluştuğu öncülleri (*mukaddemât*) kastediyorum" diyerek bu düşünülürlerin önemli bir özelliğine işaret etmektedir: Birinci düşünülürler herhangi bir kazanım ve öğrenim olmaksızın, yani burhanî bir çıkarım ve kıyasla elde edilmeksizin meydana gelirler.(İbn Sînâ, 2006, s. 26) Ona göre, duyular aracılığı ile elde edilen kavramların bir takım apriori kavramlarda durması gerektiği gibi, kazanıma dayalı öncüllerin de kazanıma dayanmayan bazı önermelerde sonlanması gerekmektedir.¹⁰

"İksel öncül (*mukaddeme evveliyye*)", "yüklemi ikssel olan öncül (*mukaddemetün mahmûlühâ evveliyün*)"den farklıdır. İksel öncül, konusu ve yüklemi arasındaki tasdik ilişkisi kurulurken başka

¹⁰ Bkz. Peker, 2000, ss. 112-114.

bir ara unsura ihtiyaç duyulmayan öncüdür.(İbn Sînâ, 2006, s. 85) Çünkü bu önermelerin konusu ile yüklemi arasındaki ilişki kendiliğinden apaçıktır (*beyyinün binefsihi*).(Cihan, 1998, s. 74) İlk bilgilerin önerme haline gelmesi, basit kavramları olumlama ya da olumsuzlama yoluyla meydana gelir. Bunu gerçekleştiren ise müfekkire yetisidir. Bu yeti, duyu ve hayal yetisinin yardımıyla basit kavramları, bir şekilde bir araya getirdiği ve birbirine nispet ettiği zaman, başka bir nedene ihtiyaç duymadan birbirine nispet edilen bu anlamları akıl tasdik eder. İnsan böyle bir önermeyi, nereden edindiğini bilmeden, tasdik eder. Bu tasdik, aklın doğasından ileri gelir.(Cihan, 1998, s. 74)

Sözlerin hak olmaya en layığı, doğruluğu kesintiye uğramayandır. Bunlar arasında doğruluğu kesintiye uğramadığı gibi doğruluğu bir illete bağlı olmayanlar vardır; bu sözler evvelîdir ve en hak olandır. Her şeyin son tahlilde kendisine ulaştığı ve bu nedenle kendisiyle açıklanan her şeye bilkuvve veya bilfiil yüklem olan doğru sözlerin ilki “her bir şey ya olumlu ya da olumsuz olarak tasdik edilir” ilkesidir.(İbn Sînâ, 2004, ss. 46-47)

İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Nefs*'te akletme sürecinin bütün ayrıntılarıyla anlatmakta, nefsin maddî tahlilinden gayri maddîye, temelden yüce ve mükemmel olana yükselen açıklayıcı bir plân takip etmektedir. Sırasıyla nebâti nefsi, hayvânî nefsi ve görme yetisini, iç duyuları inceledikten sonra akletmeyi incelemektedir. Burada ifade edildiğine göre, akledilirler, insan aklında depolanmamıştır ve Eflâtuncu idealara benzer şekilde bağımsız olarak da var olamazlar. Bunların depolandıkları yer Faal Akıldır.(Gutas, 2004, ss. 111-112) Bunlar teorik aklın aşamalarından ikincisi olan meleke halindeki akıl seviyesinde insana Faal Akıl tarafından verilmektedir.(Cihan, 1998, s. 53; İbn Sînâ, 2005a, s. 112)

İbn Sînâ meleke hâlindeki aklın, sûretleri mümkün yetenek düzeyinde kabul ediş durumu olduğunu ifade eder. Teorik akıl “düşünülürlerden, kendileriyle ikinci düşünülülere (*el-ma'kûlâtü's-sâniye*) ulaşılan birinci düşünülürlerin (*el-ma'kûlâtü'l-üvel*) maddesel güçte meydana gelmesiyle mümkün güç derecesine yükselir. İbn Sînâ, teorik aklın gelişim aşamalarını Nûr Sûresi'nin 35. âyetiyle izah etmektedir.(İbn Sînâ, 2005b, s. 113; Peker, 2000, ss. 61-62) Bu açıklamaya göre, âyetteki kandil maddî (*heyûlânî*) aklı, fanus ise meleke hâlindeki aklı sembolize etmektedir. Yani kandilin ışığı kabul etmesini sağlayan fanus, meleke hâlindeki akıldır.

Maddî akıl, insan türü için müşterektir ve makul suretleri ihtiva etmez. Maddî aklın heyûlânî olarak da isimlendirilmesi, heyûlânın kendi zatında bir suret içermemesi, bununla birlikte her suretin mevzuu olmasından kaynaklanır. Heyûlânî akıl da aklî öncülleri içermeyiz, fakat aklî öncüller ancak onda meydana gelir. Varlığın farklı alanlarına dair bilgilerin edinilmesi için gerekli olan ilkeler, yani düşünmenin temel ilkelerinin ve kavramların öğrenildiği aşamada ise bu nazarî kuvvete “bilmeleke” akıl ismi verilir. Bu aşamada aklın tanım ve kıyas yapabilmesi için özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı gibi ilkelerin öğrenilmesi, bilinmesi gerekir.(El-Câbirî, 2000, s. 583) İbn Sînâ, ilk ilkelerin olduğu bu aşamanın ancak bir fail nedeniyle mümkün olduğunu belirtir. Konu hakkındaki izahını Faal Akılla ilgili istiaresinde görmek mümkündür. Bu anlatımda Faal Akıl, güneş; bilkuvve akıl göz; akledilirler ise aydınlatıldığı şeylere benzetilmektedir. Güneşin ışığının görülenleri bilkuvve görülür olmaktan bilfiil görülür hale getirmesi; gözü de bilkuvvelikten bilfiil gören haline getirmesi gibi Faal Akıl bilkuvve aklı bilmeleke akıl haline getirir. Dolayısıyla bu ilkeler sürecin sonunda Faal Akılla ilişkilendirilir.(El-Câbirî, 2000, s. 584)

İbn Sînâ, ilk akledilirlerin ilâhî feyz sonucu gerçekleştiğini ispatlamak için bir açıklama yapmaktadır. Çocuklar cevherî akla, akledilir sûretlerden bütünüyle yoksun olarak sahiptir. Bu akledilirler sonrasında bir düşünme ve öğrenim olmaksızın ortaya çıkar. Bunların meydana gelmesinin açıklaması ya duyu ve

tecrübe ile ya da ilahi feyz ile izah edilebilir. Ancak, tecrübe ve duyu verileri daima yanlışlanabilme ihtimalini barındırdığından dolayı, kesin bilgi niteliğindeki bu ilk bilgilerin kaynağı ancak ilâhî feyz olabilir.(Peker, 2000, ss. 114-115)

Kıyasın on dört ilkesinden biri olan evveliyâtın tamamı aynı zamanda meşhûrdur, ama bunun tersi doğru değildir.(İbn Sînâ, 2006, ss. 16-17) Evveliyât, tüm insanlarda ortaktır. Evveli bilgilerin bir kimse tarafından reddedilmesi, ondaki zihni bir eksiklikten ya da meşhûr bilgilerin fitratını karıştırmamasından ileri gelir.(İbn Sînâ, 2006, s. 58) Evveli bilgilerin doğruluğu kanıtlanamadığına göre bunları kabul etmekte zorlanan kişiler için yapılabilecek en doğru şey, istikrâ ile yani tümel olan evveli bilginin duyulur tikellerinden örnekler vererek kendinden apaçık bilgiyi hatırlatmaktır.(Haklı, 2008, s. 159)

Ahlakî ilkelerin kaynağı

Filozofların evveli bilgiler, kalamcıların ise mübtede' bilgiler dediği kavram ve önermeler, insana has ikinci bir farkındalığın neticesidirler. Bu farkındalık insanı bir eyleme yönlendirir veya bir eylemden alıkoyar. Bu fiilin insanın yetkinlik kazanmasıyla irtibatlı olduğu açıklık kazandığı noktada, farkındalığı sağlayan bu ilk bilgilerin arasında ahlakî nitelik taşıyanların da olduğu açığa çıkmış olur.(Özturan, 2013, s. 96; Türker, 2022, ss. 84-85)

Aristoteles tekrarlanmış duyudan yola çıkarak tümel ilkelere ulaşıldığını konu aldığı gibi tekrarlanmış ahlakî yargılardan ahlak ilkelerine ulaşılacağına da işaret eder.(Lee, 1935, ss. 121-122) *Nikomakhos'a Etik*'te bu ahlakî ilkeleri yine sezgisel akılla ilişkilendirir.(Aristoteles, 2005b, s. 1143b; Kayar, 2011, ss. 122-124) Mantığın ilkelerinin kaynağı konusunda işaret edilen sezgi konusu ahlakta da gündeme gelmektedir. Sezginin kaynaklığı varlık, bilgi ve ahlak alanlarını birleştirebilir özelliktedir. Sezgiler, zihnin zaman ile mekan salt biçimleyici etkenleri çerçevesinde de yer almazlar. Akıl kategorilerineyse tabi olmayıp onları dahi biçimleyip düzenleyen güçlerin mebedidirler (*Y arkhe*). Metafizik'in esası varlıköğretisinden edindiğimiz sezgi verisi temel ilke, varlık vahdetidir. Mantık-matematiğinki özdeşliktir. Sanata gelince; onunki de, güzelliştir. Ahlakinkisiyse, iyiliktir.(Duralı, 2021, s. 239)

Nikomakhos'a Etik her sanat ve araştırmanın, dolayısıyla her türlü akıl yürütmenin iyiyi arzuladığı cümlesiyle başlar.(Aristoteles, 2005b, s. 1094a) Bu da ahlakî ilk makullerin ne olduğu konusunda ilk mefhumun "iyi (*agathos*)" kavramı olduğuna delil teşkil eder. Yine Aristoteles şârihlerinden İskender Afrodisyas'ın *Metafizik* şerhinde "iyi, tabiatı gereği iyi"dir önermesi(Özturan, 2013, s. 99), iyinin ilk akledilirler arasında kabul edildiğini tazammun eder. Dolayısıyla iyinin gaye neden olmaklığı ilkeseldir, demek mümkündür.

Fârâbî'nin sisteminde insanın irade sahibi olduğu, ahlakî bir ilke olarak kabul edilir(Özturan, 2013, s. 101) ve ahlakî ilk makuller yine Faal Akılla irtibatlandırılır. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*'de "medenî topluluklar" başlığı altında gök cisimlerinin milletlerin (*ümem*) farklı özellikler kazanmasında ve yetkinliklere ulaşmasındaki etkisi anlatıldıktan sonra Faal Akılın insanın yetkinleşmesindeki rolü ele alınmaktadır.(Fârâbî, 2020a, ss. 102-105, 108-109) İnsanın, gök cisimlerinin verdiği (tabii) yetkinliklerin dışındaki yetkinlikleri kazanması için gerekli ilke Faal Akıl tarafından verilir.

"İnsana verdiği şeyler hususunda Faal Akıl semâvî cisimlerin yolunu takip eder. Çünkü o, insana ilk olarak, sayesinde geride kalan yetkinliklerine doğru kendiliğinden çabalayacağı veya insanın kendisi sayesinde çabalama kudretine sahip olacağı bir güç ve bir ilke verir. Bu ilke (*mebde*), nefsin akleden parçasında ortaya çıkan ilk bilgiler (*el-ulûmü'l-üvel*) ve ilk akledilirlerdir (*el-ma'kûlâtü'l-üvel*).(el-Fârâbî, 1986a, ss. 71-72; Fârâbî, 2020a, s. 102)

Ancak insana bu ilkelerin verilmesinin başlangıcı insanın iradesini gerektirir.¹¹ Fârâbî bu aşamada üç kademeli bir irade hiyerarşisinden bahsetmektedir. Birinci irade aşamasında, insanda nefsin duyum gücü (*el-cüz'ül-hâsse*) ile bu gücü takip eden istek ve nefreti doğuran arzu gücü (*el-cüz'ü-nüzû'î*) hâsıl olur. Bu iki gücün âletleri bedenün cüzleridir ve bu iki güçle, (birinci) irade hâsıl olur. İkinci aşamada, nefsin hayal gücü (*el-cüz'ül-mütehâyyle*) ve onun ardından gelen istek (*şevk*) hâsıl olur. Böylece ikinci irade ortaya çıkar. Bu irade, hayal etmekten doğan bir istektir.(el-Fârâbî, 1986a, s. 72; Fârâbî, 2020a, s. 102) Fârâbî'ye göre, ilk bilgilerin (*el-ma'ârifü'l-üvel*) Faal Akıldan kaynaklanarak, insanın düşünme gücünde (*el-cüz'ün-nâtıka*) hâsıl olması sadece bu iki iradenin gerçekleşmesinden sonra mümkün olur. Düşünme yetisinin kuvve hâlinde fiil durumuna geçmesiyle, bilkuvve düşünülürler de bilfiil düşünülür hâline gelir. Bu şekilde Faal Aklın, düşünen nefis için yaptığı şey, ışığın göz karşısında gördüğü işe benzer.(Fârâbî, 2018a, ss. 160-161) Bu “şey” sayesinde, daha önce maddî bir yatkınlık olarak bulunan akıl, fiil hâlinde akıl olur.(Aydın, 2000, s. 92)

Üçüncü irade türü, düşünme fiilinden gelen bir istek olup, “ihtiyâr” özel ismini almaktadır. Düşünen canlı olan insana özgü olan bu üçüncü irade, iyi ve kötü arasında seçim yapmasını mümkün kılar.(Fârâbî, 2020a, ss. 102-105) İyi ve kötü arasındaki seçimin gerçekleşmesi ilk düşünülürlerin bilinmesini gerektirdiğine göre, insanın varlık gâyesi olan mutluluk hakkındaki bilgisi, Faal Aklın kendisine vermiş olduğu ilk düşünülürleri ve ilk bilgeleri (*el-ma'ârifü'l-üvel*) kullanmakla mümkün olur. İnsanı yaratılışı eksiksiz (*selîm*) olan herkes bu ilk düşünülürleri oldukları gibi kabul etmekte ortaklardır.(el-Fârâbî, 1986a, ss. 74-75; Fârâbî, 2020a, ss. 106-107) İnsanın ödül ve cezaya müstahak olmasına neden olan, irâdî ya da ihtiyârî fiillerdir; ihtiyârî fiiller, ise bu ilk bilgileri gerekli kılar.

Ahlaka dair olan ilk bilgilerin varlığının kabul edilmesi ahlakî önermelerin epistemolojik değerini takdir etmek açısından ehemmiyet arz eder. Başka bir deyişle, ahlakın hangi tür önermeler üzerinde temellendirildiğini izah cihetinden oldukça önemlidir. Zira ahlakî önermeler arasında ilk bilgilerin bulunduğunu kabul etmek, ahlakî önermelerin kesinliği hakkında fikir verecektir.(Özturan, 2013, s. 95)

Sonuç

Felsefe, klasik düşüncede fizik ve metafiziği birlikte içeren anlamıyla, niçin ve nasıl sorularını birleştiren bir yapı arz etmektedir. İnsan hariçteki varlığı duyulur olduğu ölçüde düşünmesine konu yapar; bununla birlikte, nihai kertede salt düşünülür olana yönelerek kendi akıl ve irade sahibi olma şeklini anlamlandırmayı gaye edinir. İnsanı epistemik evrende hak ve hakikat bilgisi ve bu bilginin insanda tahakkuku olan ahlak bununla mümkündür. Ontoloji söz konusu olduğunda varlık ve birlik kavramları; epistemolojide aklın ilkeleri; ahlakta ise iyi kavramı bu anlamlandırmanın dayanağını oluşturur.

Aklın ilkeleri konusunun önemini işaret etmek için iki hususa dikkat çekilebilir. Birincisi, aklın ilkelerinin kaynağı konusundaki yaklaşım, bir düşünüre ya da felsefi sisteme ait epistemolojik görüşlerin tamamını etkilediği gibi, ontolojik görüşlerin de seyrini belirlemektedir. Zira kesin bilginin kaynağı hakkındaki yaklaşım ile varlığın kaynağı hakkındaki yaklaşım arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle, düşünmenin ne olduğuna dair tartışmaların temel konularından biri olan aklın ilkelerinin kaynağı ilk çağlardan günümüze kadar tartışılmamıştır. İkincisi, kesin bilgi değeri taşıyan tek kıyas türü olan burhanın da temel iki dayanağından biri aklın ilkeleridir.

¹¹ İbn Bâcce'ye göre, ilk düşünülürler, insan herhangi bir çaba ve düşünme faaliyeti göstermeksizin, tabiat tarafından verilir. (Aydın, 1997, ss. 163-164)

Kendinden apaçık olan tasavvur ve tasdik türü bilgileri güvenli bir şekilde kullanabilmek için kaynağının mutlaka bilinmesi gerekmediği görüşüne rağmen, bu bilgiler akli bir zemine oturtulmuştur. Şöyle ki, kendinden apaçık olan bu bilgiler, son noktada duyu verilerine dayanmakla birlikte asla duyu bilgisi değildir. Başka bir ifadeyle, duyuların yardımı ile elde edilen ama kendileri duyusal olamayan bilgilerdir. Bu bilgiler duyum ve aklın müşterek işleyişini gerektirir. Duyumun tekrarlanmasına yapılan vurgu, bu bilgilerin, hiçbir zaman yanlışlanmasa da, insan tarafından daima sorgulandığı izlenimini uyandırmaktadır. Bununla birlikte duyum ve aklın ötesinde, hiçbir zaman edilgin olmayan başka bir kaynağının olması gerekir. Aristoteles'te nihaî olarak sezgisel akılla (*nous*) ilişkilendirilen ilkelerin bilgisi, Fârâbî ve İbn Sîna'da Faal Akılla izah edilmiştir.

Bu iki hususu birleştirdiğimizde şu sonuca varılmaktadır. Bilgi bilinebilir, bilebilir ve bildirebilir olanın varlığına bağlıdır. Bunların varlığı ise bu üç unsurun sebebini, varlığın ilkesini, yani İlk Sebebi gerektirir. Zira varlık kavramından bahsetmek, İlk İlke'nin/İlk Mevcûd'un varlığını kabul etmeksizin imkansızdır.

Aklın ilkeleri konusunda getirilen bu açıklamalar filozofların varlık felsefesi hakkındaki görüşleri hakkında da ipuçları vermektedir. Filozofların bilgi ve varlık felsefeleri arasındaki ilişkileri tespit etmek ve her bir filozofun düşüncesinde aklın ilkelerine ait ilişki ağının bir diğeriyle mukayese ederek benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak incelenmeye değer başka bir konudur.

Kaynakça

- Aristoteles. (1996). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.; 2. bs). Sosyal Yayınları.
- Aristoteles. (2005a). *İkinci Çözümlemeler* (A. Houshiary, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles. (2005b). *Nikomakhos'a Etik* (S. Babür, Çev.). Kebikeç Yayınları.
- Arslan, A. (1999). *Felsefeye Giriş*. Vadi Yayınları.
- Arslan, A. (2017). *İlkeç Felsefe Tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Aydınlı, Y. (1997). *İbn Bâcce'nin İnsan Görüşü*. İFAV.
- Aydınlı, Y. (2000). *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İz Yayıncılık.
- Aydınlı, Y. (2008). *Fârâbî*. İSAM Yayınları.
- Cengiz, Y., & Çınar, S. (2018). *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cihan, A. K. (1998). *İbn Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*. İnsan Yayınları.
- Çankı, M. N. (2021). *Büyük Felsefe Lûgatı* (R. Alpyağıl, Ed.; C. 1-3). İz Yayıncılık.
- Dişkaya, A. (2021). *Aklın Sınırlarında Metafizik -Felsefî Akledilirler Öğretisi-*. Ketebe Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2021). *Sorun Nedir?* Dergah Yayınları.
- el-Fârâbî, E. N. (1971). *Fusûlün Münteze'a* (F. M. en-Neccâr, Ed.). Dâru'l-Meşrik.
- el-Fârâbî, E. N. (1986a). *Es-Siyâsetü'l Medeniyye*. Dâru'l-Meşrik.
- el-Fârâbî, E. N. (1986b). *Kitâbu'l-Cedel*. İçinde *El-Mantık 'inde'l-Fârâbî*. Dâru'l-Meşrik.
- el-Fârâbî, E. N. (2009). *Kitâbu Mûsika'l-Kebîr: C. I* (G. A. Haşebe, Ed.). Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye.
- El-Câbirî, M. Â. (2000). *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (B. Köroğlu & H. Hacak, Çev.). Kitabevi.
- el-Fârâbî. (1961). *Feslefetü Aristûtâlîs* (Muhsin Mehdî, Ed.). Dâru'l-Mecelleti's-Şî'r.
- Emiroğlu, İ. (2005). *Klasik Mantığa Giriş* (3. bs). Elis Yayınları.

- Fârâbî. (1961). *Fusûl al-Madanî -Aphorisms of The Statesman* (D. M. Dunlop, Çev.). Cambridge University Press.
- Fârâbî. (2003). Felsefenin Temel Meseleleri (Uyûnü'l-Mesâil). İçinde M. Kaya (Çev.), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Klasik Yayınları.
- Fârâbî. (2008). *Kitâbu'l-Burhân* (Ö. M. Alper & Ö. Türker, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Fârâbî. (2018a). *El-Medînetü'l-Fâzıla -Tanrı Âlem İnsan-* (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (2020a). *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye -Mevcutların İlkeleri-* (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (2020b). *Kitâbü'l-Mille -Din Üzerine-* (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Fârâbî, E. N. (2018b). *Mantığa Giriş Risaleleri* (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Gazâlî. (2002). *Felsefenin Temel İlkeleri-Makasid el-Felasife* (C. Erdemci, Çev.; 2. bs). Vadi Yayınları.
- Gutas, D. (2004). *İbn Sînâ'nın Mirası* (M. C. Kaya, Çev.). Klasik Yayınları.
- Haklı, ř. (2008). *İslam Felsefesinde Metafizik Bilgi, İmkân ve Değeri*. Lider Matbaacılık.
- Hammond, R. (2001). *Farabi Felsefesi ve Ortaçaę Düşüncesine Etkisi* (U. Nutku & G. Küken, Çev.). Alfa Yayınları.
- Ierodiakonou, K. (2012). The Notion of Enargeia in Hellenistic Philosophy. İçinde B. Morison & K. Ierodiakonou (Ed.), *Episteme, etc.: Essays in Honour of Jonathan Barnes* (ss. 60-73). Oxford University Press.
- İbn Sînâ. (2004). *Kitâbu's-Şifa-Metafizik I* (E. Demirli & Ö. Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2005a). *İşaretler ve Tembihler* (E. Demirli, A. Durusoy, & M. Macit, Çev.). Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2005b). *İşaretler ve Tembihler* (A. Durusoy, M. Macit, & E. Demirli, Çev.). Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2006). *II. Analitikler* (Ö. Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Jones, W. T. (2006). *Klasik Düşünce/Batı Felsefesi Tarihi 1. Cilt*. Paradigma Yayınları.
- Kayar, E. (2011). *Aristoteles'te İlke Sorunu* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Küyel, M. T. (1990). *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Lee, H. D. P. (1935). Geometrical Method and Aristotle's Account of First Principles. *The Classical Quarterly*, 2, 113-124.
- Moser, P. K. (2018). *Oxford Epistemoloji* (H. Y. Başdemir & N. Mehdiyev, Çev.). Adres Yayınları.
- Özturan, H. (2013). *Akıl ve Ahlâk -Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı-* (2. bs). Klasik Yayınları.
- Peker, H. (2000). *İbn Sina'nın Epistemolojisi*. Arasta Yayınları.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (H. Hünler, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Ross, D. (2002). *Aristoteles* (Z. Kurtoęlu, İ. O. Anar, & Ö. Y. Kavasoglu, Çev.; 2. bs). Kabcacı Yayınları.
- Sarı, M. A. (2011). Aristoteles'te İlk İlkelerin Bilgisi ve Nous Üzerine. *Kaygı*, 16, 123-131.
- Tekin, A. (2017). *Varlık ve Akıl-Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*. Klasik Yayınları.
- Türker, Ö. (2022). İnsan Olmanın Hafifliğine Ermek: Özgürlük. *Teklif*, 3.
- Türker-Küyel, M. (1990). *Fârâbî'nin "Şerâ'it ul-Yakîn"*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.